

Борис ШАЛАГІНОВ,професор Національного університету
«Києво-Могилянська академія»,
доктор філологічних наук

ЛІТЕРАТУРА І НАУКА ПРО ЛІТЕРАТУРУ В СУЧАСНОМУ ВІДКРИТОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРОБЛЕМНІ ТОЧКИ¹

1. Присмерк літературознавства

Нині, попри всі ознаки небаченого раніше розквіту видавничої справи, літературно-критичної журналістики та науково-філологічних досліджень, дедалі частіше спадає на думку те, що ми присутні при останніх днях нашої літературознавчої науки. І це після того, як два століття поспіль література та наука про літературу міцно утримували позиції найважливіших предметів у системі європейської гуманітарної освіти!

Створене близько 200 років тому, літературознавство стало, поряд з історією, найважливішим відгуком на кантіанство з його фундаментальним гаслом: «Людина — це не засіб, а мета». Закінчення доби Модерн, яке ми пережили, можна виразити в кантіанських поняттях як кінець людини як «мети». Розробивши величезний аналітичний апарат і довівши його до вражаючої витонченості, літературознавство нині втратило свій головний орієнтир — людину. Воно давно вже не орієнтується у своїх алхімічних дослідах на інтелектуальне виховання читача-громадянина, читача-творця суспільства. Виникає дилема: або те, що ми за багаторічною звичкою продовжуємо називати літературознавством, уже давно не є таким, і ми повинні якось інакше називати його; або примиритися з тим, що нове покоління визнає нашу науку абсолютно не потрібною для майбутнього.

Література, а одночасно з нею і філософія, нині втратили свою роль у формуванні сенсоутворювальних начал і головних цінностей — тобто те, що якраз відрізняє європейську культуру від мусульманського Сходу. Там, починаючи з пізнього середньовіччя і аж до наших днів, роль збереження і поширення фундаментальних смислів та цінностей належить ісламу; в Європі ж, саме з часів Відродження, цю роль поступово перебрали на себе філософія разом з мистецтвом, зокрема літературою. Якщо в історії релігії ми знаємо вражаючі випадки, коли окремим учителям віри вдавалося докорінно змінити духовне життя цілих народів, то в мистецтві і філософії такі події просто неможливі. Оновлення мистецтва — процес спонтанний. Зараз немає ніяких підстав чекати, що воно захоче залишити свою нішу комерції. Це ще одна передумова для занепаду нашої науки.

Тут неминуче виникає питання про долю літератури як освітнього предмета. Як і слід було чекати, хвиля відчуження докотилася й до школи. Шкільна літературна педагогіка, слідом за академічною наукою, зайшла у глухий кут.

¹ В основі статті — виступ автора на Перших читаннях пам'яті видатного українського американіста Тамари Денисової в Інституті літератури НАН України 31 травня 2017.

Для порівняння, у програмах західних гімназій та університетів цей предмет уже давно займає маргінальне місце. І тільки в Україні, як і раніше, його намагаються викладати в школі, а педагоги без відчутних успіхів намагаються привести його у відповідність до вимог та викликів нового часу. Ми спробуємо тут проаналізувати ці нові виклики.

2. Національна освіта vs міжнародний поділ праці

Ми живемо в десятиліття крайнього загострення суперечностей між силами ліберального глобалізму, які представлені ідеологією Євросоюзу, і силами, що виступають за збереження національно-культурної ідентичності (Україна).

Зараз, уточнюючи після трьох десятиліть особливості виникнення самостійних незалежних держав на просторі колишнього СРСР, ми ясно бачимо, що це було проявлення потужної кризи, яка потрясла духовні основи всього європейського культурного ареалу. Глобалістська у своїй основі економіка споживання, яка поступово встигла пронизати всю післявоєнну Європу, вирвала нарешті політичну владу з рук національно орієнтованої економіки насущних потреб. Постмодерні філософія, право, література і все «мистецтво» зафіксували кардинальне переродження ментальності. У результаті утворилася глибока прірва між сучасною, постмодерною культурою Європи і — «класичною», подібно до того, як, наприклад, у середні віки поширення нової ментальності лангобардських варварів знаменувало розрив Італії з античністю. Нинішня культура, ментальність і духовні «цінності» Європи подібним же чином віддалилися від модерних. І подібно до того, як ніхто з істориків давнини не ідеалізував порядки лангобардської Італії на тій підставі, що перед ними була територія античного Риму, так само і переваги життя в сучасній Європі лише з величезними застереженнями можна пов'язати з її традиційними культурними цінностями. І подібно до того, як усі хитрощі римського права виявилися безсилими перед пасіонарною силою варварської навали, так само вся витончена правова система і бюрократія післявоєнної Європи вже в наші дні продемонстрували своє безсилля перед пасіонарною силою афро-азіатської міграції. А в найближчому майбутньому, гадаємо, змушені будуть визнати пасіонарність східної, слов'янської Європи!

Таким чином, між європейськими освітніми принципами і вітчизняним потенціалом освіти виявилися фундаментальні розбіжності, які не можна волюнтаристично «зняти» через механічне наслідування досвіду західних країн, як це у нас пропонується.

Постмодерна філософія багато зробила, аби зруйнувати головні національно-культурні орієнтації. Нині національна освіта інституційно підпорядковується міжнародному розподілу освітніх послуг. Можливість отримувати надприбутки за рахунок надання освітніх послуг розподіляється між державами строго відповідно до їхнього міжнародного статусу. А статус відбиває ту роль, яку конкретна держава відіграє в системі трансконтинентальних фінансово-олігархічних корпоративних відносин.

Україні, згідно із заявою посла США, пропонується статус «великої аграрної країни» Європи¹. За цих обставин значення освітнього предмета «література» в нашій державі різко знижується. Зауважу, що Академія педагогічних наук України ось уже 26 років не може чітко сформулювати основу основ освіти — виховну модель особистості, тобто духовний і соціальний портрет людини, яку мають

¹ Див. матеріал: «Посол США пророкує Україні звання аграрної супердержави» — <http://ru.tsn.ua/groshi/posol-ssha-prorochit-ukraine-zvanie-agrarnogo-supergosudarstva-585377.html>

сформувати наші школа й університет. Так і не розроблена в нас нова філософія дитинства. Організатори вітчизняної освіти, ніби ігноруючи зміни в нашому житті за останні 300 років, постійно збиваються на антропологізм XVIII століття.

Між тим на наших очах уже відбувся корінний перелом у всій європейській педагогіці. Залишився в минулому фундаментальний постулат класичної педагогіки від Франсуа Рабле та Яна Амоса Коменського, суть якої — виховання особистості, готової включитися у сферу суспільно цінної діяльності. Мислителі доби Модерн, розглядаючи цивілізацію як результат свідомої діяльності самої людини, а історію — як вияв людської креативності, мріяли перетворити *працю* з примусової і проклятої на творчу. Найвищою творчою метою для підростаючого покоління вважали творення власної державності.

Та вся теперішня, постмодерна система, навпаки, орієнтує індивіда на прибуток, котрий не залежить більше від моральної, соціальної і культурної цінності праці, а в країнах «першої швидкості» може *взагалі* не бути ніяк пов'язаним із працею. Тепер індивіда вчать не користь приносити суспільству, а надавати «послугу» із застосуванням своєї «компетентності». Що ж стосується літератури, то основою її викладання у школі наші стратеги освіти також вважають так званий компетентнісний підхід¹.

Проте наслідком орієнтованої на «компетентність» освіти може бути тільки **одно**: повне зникнення національно-культурного, патріотичного, духовного виховання, що їх література як освітній предмет певною мірою брала на себе. Лише країни «першої швидкості» можуть дозволити собі мету виховання національної інтелігенції та правлячої еліти; країни ж «другої швидкості», до яких у Європі віднесли нашу Україну, дедалі активніше беруть орієнтацію на те, щоб запрошувати таких людей зі сторони, бо це легше, ніж їх готувати.

Змінилося в сучасному світі й поняття громадянина. Тепер це — особа, що має паспорт якої-небудь держави і сплачує податки в її скарбницю, не більше того! Зрозуміло, що це перевертає догори ногами такі важливі поняття, як «громадянське виховання», «громадянські почуття», «громадянський обов'язок» тощо. А також підриває позиції літературної педагогіки, функція якої — виховання духовно зрілого та національно відданого громадянина².

Новітня європейська філософія виховання полягає в тому, щоб навчити випускника самостійно шукати і знаходити уже не просто своє місце в суспільстві, а навіть і *саме суспільство*, яке могло б знайти застосування для його «компетентності». Нагадаємо, що суть постмодерного життя полягає уже не в тому, щоб задовольняти базові потреби людини, а в тому, щоб придумувати нові, *надлишкові* потреби, а другорядні переводити в розряд нагальних. До того ж, оскільки, за підрахунками вчених, через 20 років у світі може зникнути половина робочих

¹ За філософським словником, «компетентність» — найменша кількість енергії, необхідна для того, щоб система почала функціонувати. У шкільній методиці так називають найменшу кількість знань, необхідну для того, щоб випускник міг орієнтуватися в життєвому оточенні.

² Мету виховання у сучасному відкритому суспільстві розуміють диференційовано. Це національно свідомий громадянин, патріот і творець національних духовних цінностей (1); підданий, що розділяє національні духовні цінності даного суспільства і виявляє ширший інтерес до його культури (2); мешканець, що знайшов пристановище у цьому суспільстві й толерантно ставиться до його цінностей (3); індивід, який, будучи пов'язаним своїм походженням та родинними узами зі своєю нацією або етнокультурною спільнотою, отримує базову освіту в умовах іншої ментальності та мови, інших національно-культурних традицій. Тут може йтися також про ті випадки, коли освіта власної дитини за кордоном є для її родини обов'язковим елементом «іміджу забезпеченості» (4).

місць, то вже зараз розвивається, зокрема і в нашій державі, досить специфічний профіль задоволення потреби щодо пошуку місця роботи на земній кулі. А це означає, що затребуваною стає не так особистість з її ціннісними орієнтаціями, зокрема в царині національно-культурних цінностей, як «компетентний» індивід з його знаннями та вміннями і готовністю до найнесподіваніших пропозицій і послуг на ринку праці. І абсолютно байдуже, яка це буде професія чи «послуга»!

У цих умовах питання про місце гуманітарних освітніх предметів у Європі та США вирішується просто. Оскільки конкретно художня література не містить у своїй основі ніякої прагматичної компетенції, тому її там і не викладають як окремий предмет.

3. Про кліпову свідомість

Варто тепер від сучасної філософії освіти перейти до її об'єкта — підростаючого покоління. Підліток наших днів читає і пише більше, ніж будь-коли в історії дитинства; але читає і пише — у цифровому світі. Функція читання й письма суттєво змінилася на наших очах. Філософи пов'язують її з «кліповою свідомістю».

«Кліпова» свідомість — вона ж «мозаїчна», «повстяна» свідомість — уперше була проаналізована ще І. Кантом під назвою «хаос відчуттів». Кант дослідив систему мисленнєвих інстанцій, яка має упорядковувати і гармонізувати цей «хаос» («кліповість»). Систематизація «хаосу» була підказана йому філософією Джона Локка і так званим «феноменом Робінзона Крузо». Адже перед цим героєм книжки Дефо поставала психолого-педагогічна проблема, аналогічна нашій сучасності: як в умовах чужої реальності зупинити й упорядкувати агресію «кліпових» вражень через їхній правильний відбір, аналіз, прийняття рішення та адекватний вчинок?

Завдання просвітницької педагогіки полягало в тому, щоб навчити учня самостійно систематизувати цей «хаос» («кліповість») за допомогою виявлення в них закономірностей, тобто через розкладення емпіричних явищ на закони з обов'язковим наступним їх «збиранням» у вигляді вже нової, інтелектуально збагаченої, раціоналізованої реальності. Цим самим людина інтелектуально піднімалася над хаосом, а не потрапляла до нього в залежність.

Здавалося б, тут і карти в руки літературному предмету в школі.

Але тут заявляє про себе несхожість між старою й новою «кліповістю». Адже кантівська система гармонізації «хаосу», «мозаїки», «повсті» була спрямована на творче освоєння самої *реальності*. Якщо з цього погляду, то художня література якраз упорядковувала «хаос реальності» тим шляхом, що естетизувала його і представляла як художній образ.

Однак усе не так із кліповою свідомістю наших днів. Докорінно змінилося саме поняття *реальності* навколо нас. Ми переживаємо зараз новий етап емпіріокритицизму. Подібно тому, як 100 років тому реальність у філософії Ернста Маха зникла і перетворилася на «елементи відчуттів», так і в наші дні реальність ще раз зникла, перетворившись у набір цифрових символів, на «цифрову» дійсність.

Наведемо приклад. Книжка, мистецький твір розповідає про те, що відбулося в реальності; а ось запис у фейсбуці, фото в інстаграмі — зовсім не про «щось», а це і є сама реальність, його перша й остання інстанція. Її причинно-наслідкові витоки та зв'язки сховані від свідомості «юзера». Але він зовсім і не прагне цей емпіричний хаос «упорядкувати». На відміну від мистецтва в класичному розумінні, кліпова віртуальність не є переходом до інтелектуалізованої, збагаченої думкою, духом і почуттями живої реальності; кліпова віртуальність взагалі не диференційована і в ній не розрізняються зони релігії, філософії, естетики та на-

уки. Віртуальність, створена за допомогою технологій формування свідомості, за межі уяви не виходить.

Тепер зрозуміло, що в цю нову систему поглядів класичне мистецтво абсолютного не вписується, бо не відповідає психологічним установкам сучасного — навіть не читача, не реципієнта! — а користувача, «юзера». У нього деградує і зникає сама психологічна установка на мислення, естетичне чи фізичне «переформатування» реальності. Він уже не може зрозуміти, що таке художній образ у класичному розумінні, бо черпає аналогії у світі кліпової віртуальності, яка не проводить межі між дійсністю та її віддзеркаленням.

Отже, колишні заклики Фрідріха Ніцше навчити молодь актуалізувати інтелектуальний, духовний капітал, вироблений людством у минулому, остаточно втратили свій сенс у наші дні. Завданням сучасної педагогіки мимоволі стає те, як навчити молодь правильно орієнтуватися у світі фейків. Наведемо ще один приклад: в англійських школах у минулому році були запроваджені уроки правильного розуміння порнографії: вчителі мають пояснювати учням середніх класів, що те, що малі діти бачать у порносайтах, не є справжніми стосунками між чоловіком і жінкою¹. Ключова обставина тут та, що сучасні діти в Європі здебільшого черпають свій життєвий досвід не так із самого життя, як із «цифрового» світу. Як же в таких умовах підліток може навчитися співвідносити зі своєю «віртуальною» уявою класичний художній образ? Освітня ситуація в нашій з вами державі ускладнюється тим, що основне ядро літератури, що вивчається підлітками, складають тексти із далекого минулого!

Тепер стає зрозумілим, що із поширенням цифрової реальності мистецтво слова зовсім не випадково і з абсолютною необхідністю мало переміститися в сектор індустрії розваг, відпочинку і бізнесу. І відповідно наша літературознавча наука логічно мала або тихо сконати, або переміститися у вежу із слонової кістки, в таку собі Касталію, щоб стати своєрідною «грою в бісер» для високочоліх «володарів вільного часу». Що ми й спостерігаємо в житті.

4. Про історичну відповідальність літературознавства

Нарешті, спробуємо оцінити з погляду цивілізаційних змін на рубежі тисячоліть літературну продукцію нашого часу та нову роль літературознавства. Безумовно, високий рівень споживання, матеріального комфорту та правової захищеності в країнах сучасної Західної Європи не могли не відбитися на тематиці і проблематиці літератури. Марксизм у своєму аналізі культури як надбудови завжди зупинявся перед тою віддаленою епохою безхмарного існування, яку він називав «комунізмом», і не вдавався в докладний опис культури майбутнього. Чи не можемо ми припустити, що саме такими, як у наші дні, і мали б бути культура і мистецтво суспільства, яке уже не в змозі побажати для себе чогось іще кращого?

Разом з тим новітні філософи суголосно пишуть про деградацію культури². Сучасна європейська література і мистецтво відбивають стирання соціальної

¹ «Національна асоціація директорів шкіл Великої Британії виступила з пропозицією включити в шкільну програму вивчення порнографії» —

<http://www.newizv.ru/lenta/2012-10-25/171967-v-shkolah-velikobritanii-budut-izuchat-pornografiju-nachinaja-s-10-let.html>

² Див. зокрема: «Смерть Європи» П. Б'юкенена, «Криза глобального капіталізму: відкрите суспільство під загрозою» Дж. Сороса, «Німеччина сама себе знищує» Т. Саррацина, «Падіння американської імперії: що потім?» Й. Галтунга, «ЦРУ та світ мистецтв: культурний фронт холодної війни» Ф. С. Сондерс, «Світовий порядок» Г. Кіссінджера...

ідентичності, релігійної ідентичності, державної ідентичності, національної ідентичності, сексуальної ідентичності. З літератури зникають такі цінності, як патріотизм, моральність, міцна сім'я, прямі міжособові стосунки (наприклад, дружба), співчуття до соціально гноблених, повага до історичної пам'яті, національна гордість. Натомість новий герой зайнятий новими проблемами: дівчата і молоді жінки — зайвою вагою чи небажаною вагітністю, з якого віку дівчинка стає господаркою власного тіла і має право демонструвати його публічно, як пережити сімейні конфлікти або розлучення батьків, чи можна комусь вірити в житті; це проблема сексуального насильства і так званих комплексів, проблема зміни статі, а також проблеми, що виникають перед дитиною в одностатевих (гомосексуальних та лесбійських) сім'ях тощо.

Відповідно в європейських школах учитель-гуманітарій не може обійти увагою такі виклики часу, як міжнародний тероризм та міжособистісна, зокрема сексуальна, агресія, і взагалі завдання індивідуального виживання людини в оточенні, яке апріорі розглядається як вороже. Сама робота вчителя визнана на Заході небезпечною професією. Майбутніх педагогів вчать, як поводитися у можливих внутрішкільних конфліктах...

Аналіз показує, що цивілізаційні зміни, які відбулися на наших очах, пов'язані з досить швидкою (за історичними мірками) переорієнтацією так званої *пост*-колоніальної реальності на *нео*колоніальну реальність. Надійний тил країн так званої першої швидкості — це країни і цілі регіони на земній кулі, куди були переведені за останні півстоліття не тільки трудові місткі і брудні галузі господарства, а й усі пов'язані з ними соціальні, класові і культурні проблеми. Просто дивно, що мало хто із західного істеблішменту задумувався над тим, що рано чи пізно може початися зворотний процес, який ми зараз і спостерігаємо у вигляді європейської дифузії (а не інтеграції!) афро-азіатських біженців.

Адже на відміну від країн «першої швидкості», країни «другої швидкості», а серед них і Україна, не мають рівноцінного колоніального тилу. А отже «інтеграція» (точніше — дифузія) таких країн у західну реальність відбувається зовсім за іншими закономірностями і відповідає якомусь іншому, поки що не до кінця дослідженому варіанту історичного розвитку. Завдання вітчизняного літературознавства, якщо ми хочемо зберегти цю науку та її назву, полягає сьогодні в тому, щоб не тішити себе вогнями святого Ельма, а давати чесний, нехай і невтішний, прогноз, щоб допомогти власному суспільству вчасно й достойно протистояти всім несприятливим варіантам історії.

У такому разі ми бачимо майбутнє літературознавства лише в одному — в поєднанні його з філософією і культурологією, щоб спільними зусиллями виробляти для суспільства стратегію його духовного існування, виходячи з оптимальних уявлень про майбутнє. Згадаємо наостанок мудрі слова Зігмунта Баумана: інтелігенція — це «клас, відповідальний за те, щоб дати світові ретельно структуроване бачення суспільства»¹.

¹ Le idee non tutte liquidabili di un sociologo sul declino occidentale. —

<http://www.ilfoglio.it/cultura/2017/01/09/news/bauman-declino-occidentale-post-modernita-114147/>